BÂTINE

(الباطنة)

Doğu Arabistan'da bir bölge.

Umman körfezi sahili ile Hacer dağları arasında kalan ovalık kıyı kesimi, kuzeyde Hatmetülmilâha denilen bölgeye, güneyde ise Haylülumeyr kasabasına kadar uzanır. Uman toprakları içinde bulunan ve başşehir Maskat'ın batısı ile Sîb kasabasının güneydoğusuna kadar 270 km. devam eden Bâtıne sahil şeridinin derinliği yer yer 15 ile 30 kilometreye ulaşır. Bâtıne ismi Zâhire'nin karşıtı olarak alçak bölge mânasına gelir. Zâhire ise Hacer dağlarının batı kesimindeki yüksek bölgelere verilen addır. Bâtıne kıyı şeridinden Zâhire yüksek bölgelerine Vâdilcîzî ve Vâdilhevâsine geçitleriyle ulaşılır. Kıyıdan içerilere doğru 10 kilometrelik bir kuşakta geniş hurma bahçeleri vardır. Ayrıca tarıma elverişli olan bölgede muz, mango, buğday, arpa, pamuk ve şeker kamışı yetiştirilir. Çevrede koyun, keçi ve deve gibi hayvan besiciliği bir hayli ilerlemiştir. İlk devirlerden beri bölgeden yukarılara Basra körfezi limanlarına, Arabistan'ın güney kıyılarına, bugün Tanzanya'ya bağlı olan Zengibar adasına ve Hint yarımadasına deniz yolu ile ticaret yapılmıştır.

Bölge halkı İslâmiyet'i Asr-ı saâdet'te kabul etti. Hz. Peygamber 629'da Uman'a bir mektup göndererek halkını İslâm'a davet etmişti. Ebû Zeyd el-Ensârî ve Amr b. Âs es-Sehmî adlı sahâbîler Hz. Peygamber'in mektubunu bölgede hüküm sürmekte olan ve Bâtıne bölgesinin en önemli şehir ve limanı olan Suhâr'da bulunan Cülendâ'nın iki oğlu Abd ve Ceyfer'e götürdüler. Her ikisi de İslâmiyet'i kabul ederek kabilelerindeki bütün halkı İslâm'a davet etti. Amr b. Âs ile Ebû Zeyd Hz. Peygamber'in vefatına kadar burada kaldılar (Belâzürî, s. 110). Hicrî 12. yılda Hz. Ebû Bekir devrinde bu bölgeler İslâm devletine bağlandı. Bâtıne bölgesi sulak ve mümbit toprakları ile tarıma uygun olmasından dolayı çeşitli güçlerin devamlı ilgisini çekmiştir. Sırasıyla Emevî, Abbâsî, Büveyhî ve Selçuklu hâkimiyetinde kalan bölge zaman zaman mahallî hânedanlar tarafından bağımsız olarak da yönetildi. XIV. yüzyılın ilk yarısında burada bulunan İbn Battûta'ya göre bütün Bâtıne sahili o dönemde müstakil bir krallık olan Hürmüz adasına bağlı idi ve toplanan vergi Hürmüz hazinesine gönderiliyordu. *Cihannümâ* müellifi ise bölgede hindistan cevizi ve hurmanın bol olduğundan, karabiber ve demirhindi ağaçlarının yetiştiğinden bahsetmekte ve sahilde önemli ticaret merkezlerinin bulunduğunu, âlim ve sâlih kişilere sıkça rastlandığını söylemektedir.

1522'de bölgeye gelen Portekizliler 1558'de burada yeni bir kale inşa ettiler. 1616'da ise Suhâr'ı ele geçirdiler ve vali ile kardeşini öldürerek şehri yakıp yıktılar. 1623'te Safevîler Portekizliler'e karşı bölgeyi müdafaa etmek istedilerse de muvaffak olamadılar. Nihayet 1643'te Ya'rubî hânedanının (1624-1741) kurucusu Umanlı İmam Nâsır b. Mürşid'in kumandasındaki ordu Suhâr dahil Bâtıne bölgesindeki bütün Portekizliler'i kılıçtan geçirdi. 1738'de Suhâr, Nâdir Şah'a bağlı Safevî ordusu tarafından ilk Uman seferi sırasında kuşatıldı. Bu seferde ele geçirilemeyen şehir ve Bâtıne bölgesi Nâdir Şah'ın 1742'deki ikinci seferi sırasında işgal edildi; ancak bu dönemde bölgenin hâkimi olan ve Ya'rubîler'in Suhâr valisi bulunan Ahmed b. Saîd şehri dokuz ay gibi uzun bir süre Safevîler'e karşı korudu (1743). Daha sonra Ahmed b. Saîd elde ettiği başarılardan da cesaret alarak Ya'rubîler'den ayrıldı ve istiklâlini ilân etti. Bu şekilde başlayan Bû Saîdîler hânedanı bugüne kadar devam etmiştir. Bölgenin mümbit topraklara sahip olması dolayısıyla korsanlar, sömürgeciler (İngilizler ve Portekizliler), yerli Uman halkı ve Safevîler Bâtıne'ye sahip olabilmek için devamlı mücadele halinde bulunmuşlardır. Nitekim 1819'da İngiliz donanması ile bölge halkı arasında büyük bir mücadele olmuş ve sonunda İngilizler üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi. 1829'da Suhâr'a gizlice sızarak kaleyi işgal eden Azzân b. Kays'ın oğlu Hâmid İngilizler'e karşı mücadeleyi sürdürdü. 1836'da Maskat'ta hüküm süren Sultan Saîd b. Ahmed Suhâr'ı da kendine bağlamak istedi ve Bâtıne bölgesi tekrar kardeş mücadelelerine ve nüfuz bölgeleri için çatışmalara sahne oldu. Nihayet 1852'de Suhâr ve Bâtıne tekrar Uman'a bağlandı.

Maskat sultanının Sîb, Berka, Musannaa, Süveyk, Hâbûre ve Suhâr bölgelerinde valileri bulunur. Lorimer'in 1908 yılı tesbitlerine göre Bâtıne'de yerleşik nüfus 105.000 civarındadır ve bu nüfusun yarısı sahil kesiminde yaşar. Hacer dağlarına doğru iç kesimlerde yaşayanların nüfusu nisbeten azdır. Bölgede yaygın kabileler Sa'd, Hevâsine ve Benî Harûs olup daha küçük kabileler ise Biduvât, Hamed, Cerâd, Mevâlik, Nevâfil, Âl-i Bû Kureyn, Âl-i Bû Rüşeyd ve Şübül'dür.

Bölgedeki halkın çoğunluğu İbâzî olmakla birlikte aralarında Sünnîler de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 110-113; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, III, 393-394; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 204-205; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 496-497; C. Niebuhr, *Travels through Arabia*, Edinburgh 1792, II, 115; İbn Rüzeyk, *el-Fetḥu'l-mübîn fî sîreti's-sâdeti'l-Bûsaʿîdiyyîn* (nşr. Abdülmün'im Âmir — Muhammed Mürsî), Maskat 1397/1977, s. 261, 262, 279, 350; Wellsted, *Travels in Arabia*, London 1838, s. 98-101, 163; *Delîlü'l-Ḫalîc* (Târih), II, 734-750; H. Yule, *The Book of Sir Marco Polo*, London 1903, II, 340; R. Said-Ruete, *Said b. Sultan*, London 1929; W. Phillips, *Oman: A History*, Beyrut 1971, s. 163; P. Bonnenfant, *La Péninsule Arabique d'Aujourd'hui*, Paris 1982, s. 266-274, 326-361, 406-411; *The Middle East and North Africa 1988*, London 1987, s. 641; Laurence Lockhart, "Nādir Shāh's Campaigns in Oman, 1734-1744", *BSOAS*, VIII (1935-37), s. 168-171; R. L. Haedley, "Bāṭina", *EI*² (İng.), I, 1098; a.mlf., "Bâṭıne", *UDMİ*, III, 939-941.

MUSTAFA L. BİLGE

Bâtıne

BÂTINİYYE

(الباطنية)

Nasların zâhirî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "mâsum imam"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı.

"Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki **batn** veya **butûn** kökünden türeyen **bâtın** kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir te-

rimdir. Buna göre bâtıniyye "gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler" anlamına gelir. Terim olarak "her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar" diye tarif edilebilir ki mûtedil sûfîlerden aşırı Şiî fırkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır. Âyet ve hadislerin zâhirlerinde bulunmayan bazı anlamların mevcudiyetini belirtmek üzere kullanılan bâtın terimine ve nasları bâtınî mânalarla yorumlama faaliyetine hicrî II. asır Şiî kaynaklarında rastlamak mümkünse de (bk. Mufaddal b. Ömer, s. 58, 82, 116) bâtıniyye kelimesi erken devir kaynaklarında geçmemektedir. Yapılan tesbitlere göre bu terim ilk olarak Makdisî'nin *el-Bed' ve't-târîḫ*'inde kullanılmıştır (V, 133). Bu hususu dikkate almak ve bâtınî te'villerle ilgili literatürün teşekkülünü göz önünde bulundurmak suretiyle bâtıniyye teriminin hicrî IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

İslâm düşünce tarihinde Bâtıniyye, nasları zâhir-bâtın ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini (zarûrât-i dîniyye) bütün müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr veya **ibâha*** sınırına kadar götüren itikadî fırkalar yanında, son derece gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplar için de kullanılmış ortak bir lakaptır. Âyet ve hadisleri sûfî temayüle göre tefsir eden mutasavvıflara da bazan aynı lakap verilmiştir. Kaynaklar söz konusu fırka ve zümrelere bu lakabın verilmesini, naslara zâhirî mânalarıyla ilgisi bulunmayan bâtınî anlamlar yüklemeleri, gizli (mestûr) bir imamın peşinden gitmeleri, inkâr ettikleri halde inanmış görünüp asıl gaye ve hedeflerini gizlemeleri, faaliyetlerini gizlice yürütmeleri, âlemin sırlarına vâkıf olduklarını iddia etmeleri gibi çeşitli sebeplere bağlamışlardır.

Hicrî IV. yüzyıldan itibaren Bâtıniyye'yi tanıtmaya çalışan kaynaklarda mevcut bilgilerin büyük bir kısmı muhalifleri tarafından yazılmış reddiye tarzındaki eserlere dayanır. Ayrıca Bâtıniyye teşkilâtına girip akîdelerini öğrendikten sonra bu zümreden ayrılanların veya kılıç zoruyla itirafta bulunanların verdiği bilgilerle bizzat bu gruba mensup **dâî***ler tarafından yazılan eserlerin ihtiva ettiği bazı bilgiler de mevcuttur. Bununla birlikte Bâtıniyye'yi gerçek yüzüyle ve ayrıntılı olarak tanıtan kaynaklar son derece azdır. Şehristânî'nin de işaret ettiği gibi (*el-Milel*, I, 192) bunda, Bâtınîler'in çeşitli ülkelerde ve muhtelif zamanlarda insanları farklı inançlara davet etmelerinin ve bu yüzden farklı isimlerle anılmalarının büyük bir rolü bulunmalıdır. Nitekim Bâtınîler Irak, Bahreyn, Şam, Mısır, Hindistan, Horasan, İran, Türkistan ve diğer İslâm beldelerinde değişik adlarla anılmışlardır. Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imâmetin oğlu İsmâil'e geçtiğini savundukları için İsmâiliyye, âlem ve imâmet anlayışlarında yedili bir sistemi benimsediklerinden Seb'iyye, hakikatin ancak gizli bir imamın tâlimiyle öğrenilebileceğini öne sürdüklerinden Ta'lîmiyye, dinin haram kıldığı hususları helâl saydıklarından İbâhiyye, mal ve kadında ortaklığı câiz gören Mazdek ile Bâbek'e uyduklarından Mazdekiyye ve Bâbekiyye, İslâm akaidine aykırı ulûhiyyet telakkilerini benimsediklerinden Zenâdıka, âlemin yaratılışını ve âhiret hayatını inkâr ettiklerinden Melâhide, Hamdân Karmat (Kırmıt), Nâsır-ı Hüsrev, İbn Nusayr, Anuş Tegin ed-Derezî ve Hasan Sabbâh gibi liderlere bağlı olduklarından Karâmita, Nâsıriyye, Nusayriyye, Dürziyye ve Sabbâhiyye, Bâbek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden Muhammire, Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından dolayı da Hürremiyye diye adlandırılmışlardır.

Doğuşu ve Gelişmesi. Bâtınî düşüncenin ve dolayısıyla Bâtıniyye'nin menşei konusunda ileri sürülen farklı görüşleri üç noktada toplamak mümkündür. **1.** Bâtınî yazarlara göre bâtınî davet Ca'fer es-Sâdık zamanında ve bizzat onun tarafından başlatılmış, daha sonra onun belirlediği esaslar çerçevesinde oğlu İsmâil tarafından devam ettirilmiştir (Mustafa Gâlib, s. 22, 23). **2.** Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerine göre Bâtıniyye'nin menşei Mecûsîlik, Sâbiîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerdir. Bâtıniyye bunların karışımından oluşmuş İslâm dışı bir inanç karışımı ve hatta yeni bir dindir. Nitekim bu mezhebin önemli simalarından Meymûn b. Deysân el-Kaddâh Mecûsîliğe, Hamdân Karmat ise Sâbiîliğe mensuptur. İslâm dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensupları kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmak, böylece temel hükümlerini bozup onu içten çökertmek amacıyla sözde Ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilâtlar kurmuşlardır. Bâtıniyye bu teşkilâtların en etkili olanıdır. Mecûsîlik ile Bâtıniyye'nin inançları arasında büyük bir benzerliğin bulunması bu konuda dayanılan delillerden biridir. Kādî Abdülcebbâr ile Abdülkāhir el-Bağdâdî Bâtıniyye'yi hiçbir dine bağlı olmayan ve materyalist fikirlere dayanan bir mezhep (melâhide ve dehriyye) olarak görürler. Bu müellifler Bâtınîler'in yaptıkları tutarsız te'villerle temel İslâmî hükümleri iptal etmelerini, peygamberlere düşmanlık beslemelerini, haramları helâl saymalarını da görüşlerini ispatlayan deliller olarak kabul ederler (Kādî Abdülcebbâr, II, 106, 367-387; Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 171-172, 177-178). **3.** Çağdaş bazı araştırmacılara göre Bâtıniyye'nin kaynağı Yeni Eflâtunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefî akımlardır. İlk defa yahudi filozof Philon bu felsefî görüşlerden faydalanarak bâtınî te'vili Tevrat'a uygulamış, daha sonra da bu metot Bâtıniyye ile irtibatlı olan İsmâiliyye'nin önemli kaynaklarından *Resâ'ilü İḫvâni'ṣ-Ṣafâ*'da aynen taklit edilmiştir (Ali Sâmî en-Neşşâr, II, 289-291; M. Ahmed el-Hatîb, s. 31, 34, 48). Bunların dışında bazı yazarlara göre yahudilerdeki rec'at, mehdî, insanı tanrılaştırma, tenâsüh vb. inançların Bâtıniyye fırkalarında da görülmesi Yahudiliğin bu gruplar için kaynak oluşturduğunu ispat eder niteliktedir.

Mezhepler tarihi araştırmacıları Bâtıniyye'nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını ve kuruluşunu hicrî III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından başlatırlarsa da aslında bu hareketin başlangıcı ile doğuşunu hazırlayan siyasî ve fikrî sebepler II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu dönemde iktidarda bulunan Emevî idaresinin ırkçılık esasına dayanan baskı politikası toplumda huzursuzluk kaynağı olmuş ve böylece ortaya çıkan gayri memnunlar zümresinin Hâşimîler'e karşı temayülünü arttırmış, sonunda da Abbâsîler idareyi ellerine geçirmişlerdi. Bir taraftan büyük çoğunluğun inanışına uygun politikalar takip eden Abbâsîler'in Şiîler'e karşı çeşitli baskılarda bulunması onları gizliliğe itmiş, diğer taraftan da İslâm'a muhalif dinlerin mensupları bu harekete destek vererek sahip çıkmıştır. Ayrıca Emevîler'den itibaren aristokrat zümreye tanınan imtiyazlar sonucunda toplumdaki sosyal sınıflar arasında uçurumlar meydana gelmiş,

böylece halkın çeşitli siyasî-dinî hareketlere itilmesine uygun bir zemin hazırlanmıştır. Nitekim Basra'daki Zenc isyanında ve Bahreyn'deki Karmatî hareketinde fakir işçi ve kölelerin çoğunluğu teşkil etmesi, Bâtınîliğin oluşmasında fikrî sebepler yanında siyasî, sosyal ve iktisadî sebeplerin de rol oynadığını gösteren delillerdir.

Bâtıniyye'nin ortaya çıkışını hazırlayan fikrî hareketin kaynağını ise mûtedil bazı Şiî yazarlarca da yahudi asıllı olarak tanıtılan Abdullah b. Sebe'nin ortaya attığı aşırı görüşler oluşturur. İbn Hazm kendi devrine kadar gelen Bâtınîler'in fikir babası olarak Hz. Ali'yi ilâhlaştıran Abdullah b. Sebe'yi gösterir (*el-Faṣl*, I, 326). Taberî'nin bir rivayetinde, "Sana Kur'an'ı farz kılan Allah muhakkak ki seni vaad edilen yere döndürecektir" (el-Kasas 28/85) meâlindeki âyete Hz. Muhammed'in ölmediği ve bir gün mutlaka döneceği (rec'at) anlamını vererek Kur'an'ın bâtınî tarzda ilk defa Abdullah b. Sebe tarafından te'vil edildiği görüşüne yer verilmesi (*Târîḫ*, IV, 340), İbn Hazm'ın tesbitini doğrulayıcı mahiyettedir. Son devir âlimlerinden Muhammed Reşîd Rızâ ile Sâbir Tuayme ve M. Ahmed el-Hatîb gibi Bâtıniyye hakkında müstakil araştırmalar yapan bazı yazarlar da bu kanaattedir. İbn Sebe'den sonra Muhammed b. Hanefiyye ile oğlu Ebû Hâşim'in imâmeti fikri etrafında toplanan Keysâniyye grupları ve bilhassa Harbiyye, doktrinlerini bâtınî te'vil esasına dayandırarak İslâm akaidine aykırı bazı aşırı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber vahyin zâhirini getirmiş, Hz. Ali ile soyundan gelen imamlar ise onun bâtınını ortaya koymuşlardır. İmamlar bâtın ilmine sahip oldukları için nasların zâhirlerini içlerinde saklı bulunan gerçek mânalarla te'vil edebilirler. Gāliyye'nin önemli simalarından sayılan Ebû Mansûr el-İclî böyle bir ilme sahip olduğunu iddia ederek cennetin dünyadaki nimetler, cehennemin de dünyada çekilen sıkıntı ve ıstıraplar anlamına geldiğini ileri sürmüş ve bâtınî te'vili bir doktrin haline getirmeye başlamıştır (Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 149, 150). Daha sonra Ebü'l-Hattâb el-Esedî bâtınî te'villerin esaslarını koymuş ve geliştirip yaymıştır. Bütün Bâtıniyye fırkalarının reisi olarak gösterilen Ebü'l-Hattâb'ın görüşleri, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu İsmâil'i imam kabul eden İsmâiliyye mensuplarına Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah vasıtasıyla intikal etmiştir. Bundan dolayı kaynakların bir kısmında hâlis İsmâiliyye ile Bâtıniyye tesiri altına girerek âdeta onunla bütünleşmiş olan İsmâiliyye çok defa aynı mezhep kabul edilir ve İsmâiliyye'nin başlangıcı aynı zamanda Bâtıniyye'nin başlangıcı olarak gösterilir. Esasen III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında ihtilâlci bir karakterle âniden ortaya çıkan İsmâiliyye'nin, başlangıç tarihinden itibaren bir asrı aşkın devresi hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Öyle görünüyor ki bu bilinmeyen devre hâlis İsmâiliyye dönemidir. Ebü'l-Hattâb'ın ölümünden sonra bâtınî te'villere dayanılarak üretilen aşırı görüşler Hattâbiyye'ye mensup olanlarca İsmâiliyye'ye taşınmış ve artık İsmâiliyye Bâtıniyye'den ayırt edilemeyen bir mezhep halini almıştır. Böylece Karâmita, Nusayriyye, Dürziyye gibi Bâtıniyye fırkalarının oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Bâtıniyye'nin İsmâiliyye ile aynîleşmesinin bir sonucu olarak bu hareketin tarihini ve önemli simalarını belirlemek de zorlaşmıştır.

Abdülkāhir el-Bağdâdî Bâtıniyye tarihini Meymûn el-Kaddâh ile başlatırken (*el-Farḳ*, s. 169) Deylemî onu bu mezhebe çağıran son dâîlerden biri olarak kabul eder (*Meẕhebi'l-Bâṭıniyye*, s. 3-4). Mezhebin gizlice kurulup faaliyet gösterdiği düşünülürse Meymûn'u davetin açığa çıkarıldığı dönemi başlatan kişi olarak görmek mümkündür. Genellikle Abbâsî halifelerinden Me'mûn devrinde başlayıp Mu'tasım - Billâh zamanında yayıldığı ve Selçuklular dönemine kadar sürdüğü kabul edilen Bâtıniyye hareketi, Dımaşk civarında bulunan Selemiye'de (Selemye) Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh; Basra'da Hamdân Karmat ve Abdân; Kûfe'de Muhammed b. Zekeriyyâ; Bahreyn'de İbn Ebû Zekeriyyâ, Ebû Saîd el-Cennâbî ve oğlu Ebû Tâhir; Yemen'de Ali b. Fazl, İbn Havşeb; Cürcân'da Ebû Ali ed-Deylemî; Horasan'da Mukanna' ve Hüseyin b. Ali el-Mervezî; Sicistan'da Muhammed b. Ahmed en-Nesefî; İran'da Me'mûn b. Eş'as, Hasan Sabbâh; Mısır'da Ubeydullah el-Mehdî; Mağrib'de Ebû Abdullah eş-Şiî ve daha pek çok Bâtınî-İsmâilî şahsiyetlerce yürütüldü. Yaklaşık üç asır boyunca İslâm dünyasının bu bölgelerinde huzursuzluk ve anarşi kaynağı olan Bâtıniyye dâîleri başta Selçuklu Veziri Nizâmülmülk olmak üzere birçok devlet adamı ile bazı Sünnî âlimleri öldürmüşlerdir. Büyük Selçuklu sultanlarının azimli mücadeleleri sonunda İsmâiliyye'nin gölgesi altında faaliyetlerini sürdüren Bâtıniyye hareketinin gücü kırılmış ve sönmeye yüz tutmuştur. Moğol istilâsıyla birlikte halk içindeki yıkıcı etkileri de büyük çapta sona ermiştir. İsmâilîler'ce kurulan çeşitli devletlerin yıkılmasından sonra İslâm dünyasında Bâtıniyye'nin, daha çok İslâm akaidine muhalif inançlar ileri süren ve varlıklarını günümüze kadar devam ettiren Nusayriyye ile Dürziyye yanında son dönemlerde ortaya çıkan Bâbiyye, Bahâiyye, Kādıyâniyye gibi fırkalarca temsil edildiği kabul edilir (Abdurrahman Bedevî, II, 10, 87, 152; A. Şükrî Ebû Avz, s. 151). Zâhid Kevserî Türkler arasında yaşayan bazı Şiî-Bektaşî grupları da Bâtıniyye'den sayar.

Bâtınîler genellikle müslüman çoğunluğun benimsediği İslâm akaidine uymayan inançları telkin ettikleri ve İslâm ülkelerinde idareyi hedef alan siyasî faaliyetlerde bulundukları için daima gizli teşkilâtlar kurarak gayelerine ulaşmaya çalışmışlardır. Bu gizlilik onların teşkilâtları hakkında bilgi edinmeyi güçleştirmekle beraber muhtelif kaynakların kaydettiğine göre bâtınî teşkilâtı şöyle şekillenir: **1. İmam.** Teşkilâtın en yetkilisi olup Bâtıniyye'yi sevk ve idare eder. **2. Hüccet.** Dördü imamın yanında, sekizi de diğer faaliyet bölgelerinde bulunan on iki hüccetin her biri imamın vekili durumundadır. Değişik bölgelerde imam adına faaliyette bulunan hüccetlere **sâhibü'l-emr** de denilir. **3. Dâî.** Hüccetlere bağlı olan ve halkı Bâtıniyye'ye davet eden misyonerler **mükelleb** (eğitilmiş, avlanmaya hazır köpek) ve **me'zun** kısımlarına ayrılır. Mükelleb dâî halk arasından mezhebe davet edilecek adayları belirleyip bir süre eğitirken me'zun dâî yavaş yavaş onlara bazı bâtınî esasları öğretir. **4. Mü'min-i müstecib.** Bu zümreyi de Bâtıniyye'ye giren kişiler oluşturur.

Görüşleri ve Davet Metotları. Bâtıniyye'nin temel düşüncesi, herhangi bir ilmî ölçüsü bulunmayan ve genellikle İslâm dininin belli başlı esaslarını iptal etmek vesilesi olarak kullanılan te'villere dayanır. Doktrinlerinde iki türlü te'vile rastlanır. a) Âyetleri bâtınî mânalarla yorumlamak (mâna te'vili). b) Âyetleri ihtiva ettikleri harf sayısına göre ve ebced hesabına dayanarak mânalandırmak (hurûfî te'vil). Bâtınîler'e ait görüşlerin çoğu birinci tür te'villerle ortaya konmuştur. Onlara göre nasların gerçek anlamı kelimelerin içinde saklı olup sadece kendi imamlarınca bilinebilir. Bu mânaları imamdan tâlim yoluyla öğrenenler âyet-

lerin zâhirini terketmelidirler. Zira zâhirî mânalara uymak, bâtınî bilgileri elde edemeyenler için söz konusudur. İslâm dışı kültürlerin izlerini taşıyan Bâtıniyye görüşleri Gāliyye fırkalarıyla büyük bir paralellik arzeder. Bununla birlikte müstakil olarak Bâtıniyye'ye atfedilen görüşler de mevcuttur. Bunları şöylece özetlemek mümkündür:

1. Bilgi problemi. Akıl ve duyular yeterli ve güvenilen birer bilgi kaynağı oluşturmadığından her asırda insanlara gerçek bilgileri öğretecek mâsum bir imam gereklidir; gerçek bilginin kaynağı odur.

2. Ulûhiyyet. Allah, başlangıçsız (kadîm) "küllî akl"ı icat edip onu ulvî ve süflî bütün varlıkların illeti yapmış ve onun vasıtasıyla küllî nefsi yaratmıştır. Akıl "sâbık" (ilk varlık), nefis ise "tâlî"dir (ikinci varlık). Tanrı'ya herhangi bir sıfat nisbet etmek mümkün değildir (Deylemî, s. 6, 31; İbn Teymiyye, III, 22). Naslarda yer alan isim ve sıfatlar sadece ruhanî ve cismanî sınırları belirler. Tanrı imamların bedenine hulûl eder ve kâinatı onlar vasıtasıyla yönetir.

3. Nübüvvet ve imâmet. Küllî akıl ile küllî nefis ulvî âlemin iki sınırını teşkil ettiği gibi nebî ve imam da süflî âlemin iki boyutunu oluşturur. Nebî "nâtık" (konuşan), imam ise "sâmit"tir (susan). Sâmite bazan "sâkit" de denilir. Nebî küllî akıldan taşan mânaları kutsî gücü sayesinde alarak zâhirî bir kelâma dönüştürür ve insanlara bildirir. İmam ise yaptığı bâtınî te'villerle bu lafızların gerçek mânasını ortaya koyar. Sanıldığı gibi nebî melek vasıtasıyla kendisine vahiy gelen ve mûcizeler gösteren biri değildir (Deylemî, s. 35-36). Peygamberlere atfedilen mûcizeler ya tamamen asılsızdır veya bâtınî mânalara işaret eden sembollerdir. Kâinatın bağlı bulunduğunu iddia ettikleri yedili sistem peygamberler ve imamlar için de geçerlidir. Bir peygamberin dönemi kendisi ve daha sonra gelen altı imamla birlikte yedi devir devam eder, sonra yeni bir peygamber gelir. Peygamberler insanlara farklı emir ve yasaklar getirerek birbirleriyle çelişmişler, güzel olan bazı hususları insanlara yasaklamışlar, buna karşılık zor olan bazı hususların yapılmasını emrederek onları gereksiz yükümlülükler altına sokmuşlardır (İsferâyînî, s. 85-86). Her asırda mutlaka bulunması gerekli olan mâsum imamlar, peygamberlerin getirdiği nasları te'vil ederek onların gerçek mânalarını açıklayan, böylece dinî emir ve yasakları değiştirebilen kutsî varlıklardır. "Esas" ve "vasî" gibi lakaplarla da anılan, "yedullah" ve "vechullah" gibi unvanlar taşıyan imamlar aslında ulûhiyyetin beden kalıbına girdiği şahsiyetlerdir. İmamlar silsilesi yedi devre halinde devam eder, biri sona erince yeni bir yedili devre başlar ve böylece sürüp gider.

4. Âhiret. Âlem hem ezelî hem de ebedî olup onun nizamı hiçbir zaman değişmeye mâruz kalmayacaktır. Kıyametin kopması, zamanın imamının ortaya çıkıp yeni bir şeriat getirmesi demektir. Ölen insanın bedeni toprağa karışıp aslına döner, ruhu ise durumuna göre ya devamlı şekilde başka bir bedene girerek cismanî âlemde kalır veya iyi ruhlarla beraber olur. Bir görüşe göre cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade eder.

5. İbâha. Nasların zâhirlerinden çıkarılan bütün dinî yükümlülükler, bu nasların imamlar veya hüccetleri (yardımcılar) vasıtasıyla bilinebilecek bâtınî mânalarına vâkıf olmayan halk için söz konusudur. Bâtınî mânaları öğrenenlerden bütün dinî yükümlülükler kalkar. Bundan dolayı Bâtıniyye'ye girenlerin namaz kılması, oruç tutması, hacca gitmesi ve zekât vermesi gerekli değildir. Zira Bâtıniyye te'viline göre abdest almak zâhir ehlinin bilgisizliğini bâtınî te'villerle gidermek, namaz kılmak imama ve yardımcılarına itaat etmek, oruç tutmak imamın sırlarını korumak, zekât vermek mezhep mensuplarına ilim dağıtmak, hacca gitmek ise imamı ziyaret etmek gibi mânalar taşır (Deylemî, s. 45-46). Buna karşılık zina sırları başkasına yayma, lâşe bâtını olmayan zâhir, domuz eti münafık, şarap (Hz.) Ebû Bekir, kumar (Hz.) Ömer anlamlarına gelir. Ayrıca dinî yükümlülükler akla aykırı düştükleri için terkedilmelidir (İsferâyînî, s. 86).

6. Takıyye. Naslarda semboller halinde saklı bulunan bâtınî mânaları herkesin anlaması mümkün değildir. Bir sır niteliği taşıyan bu mânaları Bâtıniyye'ye intisap etmeyen ve dolayısıyla ehliyet kazanmamış bulunan kimselerden saklamak gerekir. Bunun için de **takıyye*** uygulamak vazgeçilmez bir prensiptir.

Daha çok dinî kültürü zayıf olan, saltanat ve hükümranlıkları İslâmiyet'in gelişiyle son bulan, çoğunluğa muhalif davranmayı prensip edinen, ashaba dil uzatmakta sakınca görmeyen, mukaddesatı şüphe ile karşılayan, ağır cezaları gerektirici suçlar işleyen kimseler arasından seçilerek (Gazzâlî, s. 33-36) Bâtıniyye'ye davet edilen insanlara kademeli olarak şu metotlar uygulanır: 1. **Zerk ve teferrüs** (dikkatli tetkik). Bâtınî daveti kabul etmeye müsait olan aday teşhis edilip dinî temayülleri belirlenir ve ona karşı ne şekilde davranılacağı tesbit edilir. 2. **Te'nîs** (dostluk kurma). Adayla dostluk kurulur ve son derece dindar görünüp güveni kazanılır. 3. **Teşkîk** (şüpheye düşürme). Güveni kazanılan adaya merak uyandıracak bazı sorular sorularak dinî konularda şüpheye düşmesi sağlanır. 4. **Ta'lîk** (şartlı erteleme). Bu sorular karşısında merakını giderecek cevaplar bekleyen adaya, bu cevapları başkalarına duyurmayacağına dair yemin etmesi ve bir süre beklemesi telkin edilir. 5. **Rabt** (bağlama). Adaya Bâtıniyye liderlerine sadık kalacağına dair yemin verdirildikten sonra bu vaad, caydığı takdirde eşinin kendisinden boşanmış olması gibi ağır bir şarta bağlanır. 6. **Tedlîs** (aldatma). Herkesin takdirini kazanmış İslâm âlimlerinin Bâtınî olduğu söylenerek aday aldatılır. 7. **Te'sîs** (bâtınî bir öz oluşturma). Her zâhirin bir bâtını bulunduğu, zâhirin kabuk, bâtının ise öz olduğu, bunu yalnız Allah'ın bildiği, fakat O'nun gerçeği devamlı gizli tutmasının da düşünülemeyeceği gibi bâtınî fikirler yavaş yavaş adaya telkin edilir. 8. **Hal'** (sıyırma). Dinî hükümlerin bâtınî mânalarını anlama seviyesine gelen adayın artık dinin zâhirî yükümlülüğünden kurtulduğu söylenir. 9. **İnsilâh** (sıyrılma). Bu son merhalede aday çoğunluğun benimsediği iman esaslarından da sıyrılarak Bâtınîliğe kabul edilir (Gazzâlî, s. 32; Deylemî, s. 30). Bu son merhaleye **el-belâgu'l-ekber** adı da verilir.

İslâm tarihinde önemli siyasî ve itikadî tesirler meydana getiren Bâtıniyye tarih boyunca Sünnî, Mu'tezilî ve mûtedil Şiî âlimler tarafından İslâm dışı siyasî güçlere ve kültürlere bağlı bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Genellikle Sünnî çizgiyi takip eden Abbâsîler ile Selçuklular döneminde Bâtınîler'in bazı devlet adamlarını ve âlimleri öldürerek devleti bölücü faaliyetlerde bulunmaları, merkezî idareden ayrılarak Mısır'da Fâtımîler, Bahreyn'de Karmatîler devletlerini kurmaları dikkate alındığında Bâtıniyye'nin İslâm dışı siyasî bir hareket olduğu hükmüne katılmak gerekmektedir. Bâtıniyye'nin fikir ve inanç temelleri bakımından yabancı kültürlere dayandığı şeklindeki kanaate gelince onların inanç sistemlerinde yabancı un-

surları tesbit etmek güç değildir. Meselâ Tanrı'nın hiçbir niteliği bulunmadığını savunmuşlar, mâsum saydıkları imamlarını peygamberlerden daha mükemmel ve yetkili görüp ilâhlaştırmışlar, kadîm kabul ettikleri âlemin düzeni değişmeden sürüp gideceğine inanarak âhiret hayatını inkâr etmişler ve nihayet hiçbir ilmî esasa dayanmayan bâtınî te'villerle İslâm dininin temel hükümlerini fiilen ortadan kaldırıp ibâha görüşünü benimsemişlerdir. Şüphe yok ki bu tür bir dinî anlayışı Kur'an ve Sünnet'le bağdaştırmak mümkün değildir. İslâmiyet'i bizzat Hz. Peygamber'den görüp öğrenen ve kendilerinden sonraki nesillere aktaran ashâb-ı kirâmdan böyle bir din nakledilmediği gibi başlangıçtan günümüze kadar müslümanların tamamına yakın büyük çoğunluğu da böyle bir İslâm anlayışına sahip olmamıştır. Bâtınîler tahrifin adını te'vil ile değiştirerek dinî ve ilmî hiçbir zaruret olmaksızın nasları keyfî yorumlara tâbi tutmuşlardır. Ayrıca Bâtıniyye-İsmâiliyye kültürünün temel kaynakları arasında yer alan *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde mevcut görüşlerin Yeni Eflâtuncu ve Yeni Pisagorcu felsefelerle uyuşması, Bâtıniyye'nin yabancı kültürlerin etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Bâtıniyye, XII. yüzyıldan itibaren İslâm âlemindeki siyasî etkisini kaybetmesine rağmen fikrî ve itikadî tesirlerini sürdürmüş, bâtınî te'vil görüşüyle aşırı hatta mûtedil çizgideki bazı mutasavvıflar üzerinde (özellikle Hurûfîlik, Bektaşîlik ve Revşeniyye) etkili olmuş ve birçok terimin tasavvuf literatürüne girmesine yol açmıştır (Hannâ el-Fâhûrî, I, 160-161). Mâsum sanılan imamların tanrılaştırılması ve ibâha anlayışıyla da günümüze kadar gelmiş bulunan aşırı Şiî mezheplerden Dürzîlik, Nusayrîlik ve Bâbîliğe tesir ederek bir anlamda varlığını sürdürmüştür. Tarihte Bâtıniyye ile âdeta bütünleşmiş olan İsmâiliyye'nin çağımızdaki mensuplarının da bâtınî te'vil geleneğini devam ettirdikleri dikkat çekmektedir (bk. Mustafa Gālib, s. 7). İslâm âlimlerinin kanaatine göre Bâtıniyye İslâm dışı bir mezhep olup mensuplarına müslüman muamelesi uygulanmaz.

Literatür. Mezhep tarihçileri Bâtınî yazarlarca kaleme alınan bazı eserlerin mevcudiyetinden söz ederse de bunlardan çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Bâtınî te'villeri ihtiva eden erken devir kaynaklarının ilki, Farsça olarak yazılan ve müellifi bilinmeyen *Ümmü'l-kitâb*'dır. Eser W. Ivanow tarafından *Der Islam*'da yayımlanmıştır (Berlin 1936, XXIII, 1-132). Bir diğer kaynak da Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî'nin *Kitâbü'l-Hefti'ş-şerîf*'i olup Mustafa Gālib'in tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1964, 1980). İbn Havşeb'in *Kitâbü'r-Rüşd ve'l-hidâye*'si (Kahire 1948) ile Ca'fer b. Mansûr'un *Kitâbü'l-Keşf*'i de (Beyrut 1404/1984) ilk devir Bâtıniyye-İsmâiliyye kaynakları arasında yer alır (*EIr.*, III, 862).

Kaynaklarda Bâtınî-İsmâilî müelliflerce yazıldığı belirtilen birçok eser sıralanmaktaysa da bunların günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bu eserlerin bir kısmı şunlardır: Meymûn el-Kaddâh, *el-Mîzân*; Abdân, *el-Lâmi*ʿ, *en-Nîrân*, *el-Melâḥim*, *el-Belâġatü's-sebʿa*; Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *el-Maḥṣûl*; Ebü'l-Kāsım el-Kayrevânî, *el-Belâġu'l-ekber* (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 240; Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 170; Deylemî, s. 43).

Bâtıniyye literatürüyle ilgili olarak kaydedilen ve bir kısmı günümüze kadar ulaşan eserlerin çoğu bu mezhebin görüşlerini tenkit etmek maksadıyla yazılan reddiyelerdir. Makdisî'nin belirttiğine göre Bâtıniyye'ye karşı ilk reddiyeyi *en-Naḳż ʿale'l-Bâṭıniyye* adlı eseriyle İbn Rizâm yazmıştır (*Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîḫ*, I, 137). Daha sonra onu *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye* adını taşıyan eserleriyle İbn Fûrek ve Bâkıllânî gibi ilk Eş'ariyye kelâmcıları takip etmiştir. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî de bu konuda *el-Evsaṭ* adlı bir kitap yazdığını kendisi söyler (*et-Tebṣîr*, s. 14). Muhammed b. Mâlik Hammâdî'nin *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye*'si, Gazzâlî'nin *Feḍâʾiḥu'l-Bâṭıniyye* veya diğer adıyla *el-Müstaẓhirî*'si, Deylemî'nin, Humeyd b. Ahmed el-Mahallî'ye ait *el-Ḥüsâmü'l-bettâr li-meẕhebi'l-Ḳarâmiṭati'l-küffâr* adlı kitaptan faydalanarak hazırladığı *Beyânü meẕhebi'l-Bâṭıniyye*'si, Zeydiyye âlimlerinden Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza'nın *el-İfḥam li-efʾideti'l-Bâṭıniyyeti't-ṭaġām* (İskenderiye 1971) ve *Mişkâtü'l-envâri'l-ḥâdime li-ḳavâʾidi'l-Bâṭıniyyeti'l-eşrâr* (Dârü'l-Yemeniyye 1983) adlı eserleri, Bâtıniyye'nin görüşlerini nakledip tenkit eden mevcut kaynakların belli başlıları arasındadır. Günümüzde de Bâtıniyye'yi, fırkalarını ve bunların itikadî görüşlerini konu edinen araştırmalar yapılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Yûsuf Derviş Gavânime, *Ġulâtü'ş-Şîʿâ el-Bâṭıniyye* (Amman 1981); İbrâhim b. Süleyman el-Cehbân, *el-Bâṭıniyyûn ve'l-ḥarekâtü'l-heddâme fi't-târîḫi'l-İslâmî* (Küveyt 1983); Muhammed Ahmed el-Hatîb, *el-Ḥarekâtü'l-Bâṭıniyye fi'l-ʿâlemi'l-İslâmî* (Amman 1984); Ebü'l-Heysem, *el-İslâm fî muvâceheti'l-Bâṭıniyye* (Kahire 1985); Sâbir Tuayme, *el-ʿAḳāʾidü'l-Bâṭıniyye ve ḥükmü'l-İslâm fîhâ* (Beyrut 1986); Muhammed Hassân Kusbe, *el-Bâṭıniyye ve fikrü'l-iḫvâni'l-cumhûriyyîn* (Mansûra 1986).

BİBLİYOGRAFYA :

Mufaddal b. Ömer, *el-Heftü'ş-şerîf* (nşr. Mustafa Gālib), Beyrut 1964, s. 58, 82, 116; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), X, 101-102; a.mlf., *Tefsîr* (Şâkir), IV, 83; X, 12; Nevbahtî, *Fıraḳu'ş-Şîʿa*, s. 19-20, 58-64; Makdisî, *Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîḫ*, I, 137; V, 133, 147; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 238-240; Hamîdüddin el-Kirmânî, *Râḥatü'l-ʿaḳl* (nşr. Mustafa Gālib), Beyrut 1967, nâşirin girişi, s. 22; Kādî Abdülcebbâr, *Teṣbîtü delâʾili'n-nübüvve* (nşr. Abdülkerîm Osman), Beyrut 1966, II, 106, 118, 367-387, 595-596; Bağdâdî, *Uṣûlü'd-dîn*, s. 323, 329-330; a.mlf., *el-Farḳ* (Kevserî), s. 149, 150, 169, 170, 171-172, 177-178, 180; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre), I, 326; V, 98; Hammâdî, *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1357/1939, s. 11, 16-20, 28-30; *a.e.*, nâşirin girişi, s. 4-8; İsferâyînî, *et-Tebṣîr*, s. 14, 83-88; Gazzâlî, *Feḍâʾiḥu'l-Bâṭıniyye* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1964, s. 13-19, 32, 33-36, 48-52, 143, 154; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-ʿAvâṣım* (Tâlibî), s. 51-52, 64, 72; Şehristânî, *el-Milel* (Kîlânî), I, 147, 150, 192-193; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 102, 109-111; Fahreddin er-Râzî, *İʿtiḳādât*, s. 76-81; Deylemî, *Meẕhebü'l-Bâṭıniyye*, s. 3-6, 7, 8-10, 18-21, 30, 31-36, 43, 45-46, 72-79, 94-95, 99-101, 102; İbn Teymiyye, *Mecmûʿu fetâvâ*, III, 22, 29-30; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1485; Şerkāvî, *el-Ḥükûmetü'l-Bâṭıniyye*, Kahire 1982, s. 219, 220; Abdurrahman Bedevî, *Meẕâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, II, 5, 7, 10, 45, 87, 152, 427, 509; Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 275, 286, 287-292, 307, 320, 327; Mustafa Gālib, *Târîḫu'd-daʿveti'l-İsmâʿîliyye*, Beyrut 1979, s. 6, 7, 17, 26-33, 39, 124; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîḫu'l-felsefeti'l-ʿArabiyye*, Beyrut 1982, I, 160-161; Şeybî, *eṣ-Ṣıla*, I, 129-130, 211-213; M. Ahmed el-Hatîb, *el-Ḥarekâtü'l-Bâṭıniyye fi'l-ʿâlemi'l-İslâmî*, Amman 1404/1984, s. 20-24, 26, 30-34, 48, 54, 59, 85, 97, 112, 161, 176, 438-444; Sâbir Tuayme, *el-ʿAḳāʾidü'l-Bâṭıniyye*, Beyrut 1406/1986, s. 11-13, 32, 38-48, 108, 125, 176-177, 253, 327, 371; M. Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), VI, 471; VIII, 225, 428; IX, 131; Hudarî, *Muḥâḍarât* (Abbâsiyye), s. 343-344; Goldziher, *el-ʿAḳīde ve'ş-şerîʿa* (trc. Muhammed Yûsuf Mûsâ v.dğr.), Kahire, ts., s. 242, 244; A. Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeḳa ve'z-zenâdiḳa*, Amman, ts. (Dârü'l-Fikr), s. 146-147, 151; B. Lewis, *Uṣûlü'l-İsmâʿîliyye* (trc. H. Ahmed Celbî — Câsim Muhammed Receb), Kahire, ts., s. 48-50; Ahmed Ateş, "Bâtıniye", *İA*, II, 339-342; M. G. S. Hudgson, "Bāṭiniyya", *EI*[2] (Fr.), I, 1131-1133; H. Halm, "Bāṭeniya", *EIr.*, III, 861-863.

Avnî İlhan